

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLƏHIYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 14 SENTYABR (EYLÜL) 2010

“ALLAH” SÖZÜNÜN ARXETİPİNƏ DAİR

Süsən Yusif qızı ASLANOVA

BDU, İlahiyyat fakültəsi

Açar sözlər: Allah, ərəb dili

Key words: Allah, arabic language

İslam dininin prinsipləri ilə yaxından tanış olan mömin bəndələrin Uca dinimizə olan inamının nədən ibarət olduğunu çox gözəl bilirik. Çünki bu din ilə müasir elm insan vücudundakı ruh və cisim kimi bir-birini tamamlayır. Din insanları doğru yollara səsləyir, məqsədi və hədəfi məlum olan elm isə bu yolları bir məşəl kimi işıqlandırır.

Din sayəsində insanın ağılı, məntiqi, zəka və iradəsi mükəmmələşir, könül dünyası ülviləşir, onun iş və hərəkətlərində ahəng, təkmin, səbr və uyğunluq nəzərə çarpır.

Bəndələrinə saysız-hesabsız nemətlər verən, onları hər yerdə mühafizə edib qoruyan Uca Allahımızın sifətlərini zati və sübuti olmaqla iki yerə ayrılması. yəni onun Vucud, Qidəm, Bəqa, Vəhdəniyyət, Muxaləfətun lillhavadis və Qiyəm binəfsihi kimi səlbə sifətləri, Həyat, Elm, Səmi, Basar, İradə, Qüdrət, Kəlam və Təkvim kimi sübuti sifətlərinə malik olması şəksizdir.

Bəs bizə öldürmək, diriltmək, ruzi və nemət vermək, əzaba düçar etmək kimi sifətləri də daxil olmaqla Təkvim, yəni yaratmaq sifətinə malik uca Tanrımızın dilimizdə “Allah” kəliməsi ilə ifadə olunmasının arxasında nələr dayanır?

Gəlin bu suala cavab tapmağa çalışaq.

Qeyd edilməlidir ki, bu məsələ istər xristiyan alimləri, istərsə də müsəlman alimləri tərəfindən uzun illərdən bəri geniş şəkildə araşdırılmış, hər bir dildə bu sözün ifadə etdiyi forma və məzmun arasındakı əlaqə açıqlanmışdır.

Ərəb dilçiləri də bu sahədə öz səylərini əsirgəməmiş, bu mövzuda dəyərli əsərlərini qələmə almış, və ümumən sami dillərin işığında “Allah” kəliməsinin morfoloji və məna xüsusiyyətlərini incələmişlər.

“Allah” sözü ərəb dilində xüsusi isim hesab olunur və “Allah” deməkdir. Ərəb leksikoqrafları bu sözün izahında (məsələn, İbn Mənzur özünün “Lisən əl- arab” ensiklopedik lüğətində)¹ الله bölməsinə müraciət etməklə الله sözü ilə “Allah” və “məbud” mənalarının ifadə olunmasına işarə etmiş, bu sözün cəm formasının الله olduğunu yazmışdır. Bu istiqamətin tərəfdarları arasında Sibeveyhi, Ət-Təbəri və Əz-Zəməxşəri də vardır. Məsələn, Sibəveyhi belə hesab edir ki, الله sözünün kökü الله dir. Burada əlif və ləm hərfləri bu sözdə həməzə samitin atılmasından (hərfindən) onun əvəzinə işlənmişdir. Ət-Təbəri “Cəmi əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” əsərində, eləcə də Əz-Zəməxşəri “Əl-Kəşşaf” əsərində bu müddəanın tərəfdarları kimi çıxış edirlər. Lakin Sibəveyhinin əksinə olaraq Ət-Təbəri belə hesab edir ki, الله sözü الله kökündəndir, əlif və ləm hərfləri isə atılmış həməzənin yerində işlədilmişdir. Müəllif həməzə samitini sözün ağzı, ləm hərfini sözün gözü əlavə ləm hərfini isə sükunlu olub digər ləm hərfi ilə qovuşmasında görür.

Əz-Zəməxşəri isə iki məhfum arasında qalaraq belə bir fikir irəli sürür ki, əlif və ləm müəyyənlik ifadə etmək üçündür, həməzə samiti isə atılmışdır.

Digər ərəb dilçisi İbn Malik الله sözünün الله sözü ilə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərir və deyir ki, bu söz yalnız tanrıya dəlalət edən xüsusi addır. Çünki الله və الله sözləri ləfz və məna baxımından iki müxtəlif anlayışlardır.

Üçüncü istiqamətin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, الله sözü ərəb mənşəli deyildir. Ərəblər bu sözü yəhudi və suryani dillərindən almışlar. Bu dillərdə الله sözü "الها" kimi səslənir. Ərəblər bu sözü alarkən onun sonundakı mədd səsinə (uzun saiti) tələffüzü asanlaşdırmaq və sözə yığcamlıq vermək məqsədilə atmışlar. Bu müddəanın banisi Əbu Yəzid əl-Bəlxidir. O göstərir ki, dilimizdəki "الله" sözü ərəb sözlərindən deyildir. Çünki yəhudi və nəsrənilər "الها" deyirlər. Ərəblər bu sözü almış və sonundakı uzun saiti

¹ ابن منظور، "لسان العرب" ما دة (الل)

atmışlar. Ərəblər təxfir (yüngülləşdirmə) və icaza (yığcamlıq) meyl etdikləri üçün sonundakı uzun saiti atmışlar.²

الله sözünün qadın cinsində variantına cahiliyyə dövründə الالهə mənasında işlədilmiş معبود şəklində rast gəlinir, bu söz də “günəş” anlamında nəzərdə tutulur, çünki onlar günəşə sitayiş edirdilər.

Adı çəkilməmiş müəllif öz müddəasında Ər-Rağib əl- İsfahaninin “Fi ğarib əl-Quran” əsərinə istinad edərək göstərir ki, cahiliyyə dövründə الله hər bir sitayiş olunan tanrı və tanrıçalara verilirdi.

Məlumdur ki, Qurani-Kərimdə adları çəkilən bütldəndən biri də cahiliyyə dövründə sitayiş olunan "اللات" bütü idi.Ər-Rağib əl-İsfahaniyə görə

"اللات"sözünün mənşəyi də الله kəlməsidir. Bu sözün sonundakı ة samiti atılmış və oraya qadın cinsinin morfoloji əlaməti kimi ت samiti əlavə edilərək bu sözü الله sözündən fərqləndirmişlər.

Bu mövzuda Avropa şərqşünaslarının xidmətləri də əvəzsizdir. Onlardan biri də alman şərqşünası Qothelf Berqstrasserdır (5.04.1836-16.08.1933). O, iyirminci yüzilliyin ən böyük elm sahələrindən olan sami dillər üzrə alman dilçilik məktəbinin nümayəndəsi olmuşdur. O, Birinci Cahan savaşı zamanı Türkiyənin Konstantinopol Universitetində professor vəzifəsində çalışmış, həmin vaxt ərzində o, Suriya və Fələstində olmuş, ərəb və arami dillərinin dialektlərinin öyrənərək onları tədqiq etmişdir.Onun ən böyük elmi əsərlərindən Bilhelm Qezeniusun yarımçıq qalmış Yəhudi Qrammatikasının 29-cu sonuncu kitabının yenidən işlənmiş variantı sayılır (bu kitab ona görə yarımçıq qalmış adlanır ki, orada yalnız felin formologiyası və morfolojiyası tədqiq olunmuşdu). Digər bir elmi əsəri 1928-ci ildə yazdığı “Sami dillərə giriş”əsidir.Sonralar bu alim Münhen Universitetində sami dillər üzrə professor vəzifəsində çalışmışdır.

Berqstrasser əsasən ərəb dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuş və bu işdə Qurani-Kərimin mətnlərinə istinad etmişdir. Yeri gəlmişkən, Berqstrasser 1933-cü ildə alpnizm zamanı yoxa çıxmışdır. O,antifaşist ruhlu olmuş, bir çox yəhudi mənşəli alimləri faşistlərin təqibindən qurtarmışdır.

Bu alman şərqşünasının fikrincə, اللات sözü “əl-ilat”kökündən törəmişdir və bu sözdəki əlif əlif məmduədir. اللات sözünün qadın cinsində

² انظر في علوم اللغة ، المجلد الاول ، العدد الرابع، 1998 ص 1

variantı ərəb ədəbi dilində mövcud deyildir, bu sözə əkkəd və qədim yəhudi dillərində rast gəlinir.³

Yuxarıda deyilən mülahizələrdən belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, اللات sözünün kökünü ل, ء və ة samitlərindən ərəb mənşəli üçsamitli bir kök təşkil edir və bu sözün sonundakı ة samiti düşmüşdür. Qadın cinsini ifadə etmək sözün sonuna ت samitinin əlavə olunmasına gəlincə, Berqstrasser onu qeyri-ərəb mənşəli sözdən törədiyinə işarə edərək onun ikisamitli bir kökdən olduğunu göstərir. Tədqiqatçı اللات sözünü əkkəd dilində olan الالهة mənasını verən “Ellilitu” sözünə bənzədir. Bu sözün kişi cinsində olan variantı “Ellil”dir.

Ərəb dilində اله sözünün təsniyəsi الهان , cəmi isə الهة modeli ilə düzəlir.

Ərəb dilində اله sözünə bənzəyən ال və ايل sözləri də mövcuddur ki, hər ikisi الله mənasında işlədilir.

Bu fikrə Əl-Cauhərinin “Əs-Sıhah” və İbn Sidənin “Əl-Lisən” əsərində rast gəlinir. Hər iki leksografin fikrincə, ال sözü ərəb dilində الله mənasında işlədilmişdir.

Bu sözlərin (ال və ايل) الله mənasında işləndiyi ərəb mətnlərinin tədqiqinə gəlincə, digər bir dilçi əl-Fərranın fikrincə bu sözlər “Allah” mənasında işlənməməmişdir. Əl-Fərranın fikrincə, القرابة ال sözünü və الدمة , القرابة ال mənalarını verir və ona istinad edir ki, biz heç vaxt dua edənin يا ال dediyini eşitməmişik. ال sözünün Qurani-Kərimdə və dualarda الله mənasında işlədilməməsi bu sözlərin digər ərəb mətnlərində həmin mənada işlədilməsinə sübut deyildir. Bu söz əkkəd və babil dillərində الله mənasında işlədilmişdir.

Bu xüsusda Avropa alimlərinin müddəaları diqqəti cəlb edir. Xüsusilə, Berlində anadan olmuş qabaqcıl alman şərqsünası Volfram fon Zodenin (1908-1996) sami dillərdən olan əkkəd dili üzərində apardığı tədqiqatları diqqətəlayiqdir. Bu şərqsünas Qottingen universitetində professor vəzifəsində çalışmış, İkinci cahan müharibəsində III Reyxə xidmət göstərmişdir. 1924-cü ildən yaradılmış faşist ruhlu “qəhvəyi köynəkşilər” (terrorçu alman polis dəstələri) zümrəsinə qoşulmuş və 1944-cü ildə millətçi sosialist partiyasının üzvlüyünü qəbul etmişdi.

³ Информасия из “Vikipediya” свободной энциклопедии

Baron fon Zoden 1931-ci ildə əkkəd əlyazmaları üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və bu sahədə bir çox əsərləri, o cümlədən ərəb dilində hərbi istilahlər kimi əsərləri var idi. 1939-1945-ci illərdə alman ordusu sıralarında hər şeydən əvvəl tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdi.

İkinci dünya müharibəsindən sonra tədris fəaliyyətinə başlamaqda bir sıra çətinliklərlə üzləşmiş, lakin Benno Landsbergerin köməyi ilə və özünün istedadı sayəsində o, 1945-ci ildə Vyanada işlə təmin olunmuş, 1961-ci ildə Myunsterdə Şərq Seminariyasına direktor vəzifəsində 1976-cı ilədək çalışmış, 1996-cı ildə ölümündən sonra öz kademik kitabxanasını Leyspiq Universitetinə vəsiyyət etmişdir.

Ərəb tədqiqatçıları “Allah” sözünün ərəb dilində tədqiqini qohum dillərlə müqayisə etmişlər. Buraya əkkəd (babel, assur), yqarit, ibri (qədim yəhudi dili), finikiya, arami, suryani, ərəb dilinin cənub qolu və həbəş dilləri daxildir.

“Allah” sözünün bu dillərdən hər birində təkdə və kişi cinsində işlədilməsi, qədim yəhudi dilində isə bu sözün cəm formasının işlədilməsinə baxmayaraq, onun kəmiyyətə görə tək məna bildirməsi, habelə “məbud”, “tanrı” mənasında bu sözün həm də təkdə qadın cinsində işlənməsi açıqlanır.

Bu tədqiqatlardan doktor Məhəmməd Rəcəb əl-Vəzirinin adı xüsusilə diqqətə layiqdir. Onun 1999-cu ildə Qahirədə Dər əl-Qarib tərəfindən çapdan çıxmış

"لفظ الله دراسة في التاصيل المعجمي في السامية و الحضانص الموفولونجية و التركيبية و الدلالية".

məqaləsi bu mövzuya həsr olunmuş çoxsaylı elmi araşdırmalara bir töhfədir.

Yenidən Fon Zodenin əkkəd əlyamazlarına həsr olunmuş tədqiqatında bu mövzuda irəli sürdüyü fikrinə qayıdaq. O göstərir ki, ərəb dilindəki ٱ sözünü əkkəd dilindəki “Ellil” sözünə bənzəyir ki, bu söz də ٱ mənasında işlədilmişdir. Həmzə və ləmdən ikisamitli kökə əsaslanan bu sözün ləm samiti qədim əkkəd dilində nun samiti ilə əvəz olunaraq “Enlil” arxetipi şəklində rast gəlinir. Sumer dilində bu söz مالك الرياح, yəni, “küləyin sahibi” mənasını verib. Babil dilində isə qadın cinsinin əlaməti olan “tə” samitini qəbul etməklə “uca tanrıça” kimi işlədilirdi. Bu həm də ilu(m) və ya elu(m) formaları ilə də qadın cinsini ifadə edirmiş.

Ərəb dilində ٱ sözünün ٱ mənasında işlədilməsinə gəlinəcə, bu söz عزرائيل، جبرائيل، اسرائيل، ميكائيل kimi sözlərin tərkib hissəsi də hesab oluna

bilir və bu sözün həməzə samiti düşmüş variantı kimi شهميل، شراويل، جبريل، اسماعيل izafət tərkibli sözlərdə rast gəlinir.

Əl-Xəlil ibn Əhməd “Kitəb əl-ayn” əsərində göstərir ki, ərəb dilində işlədilən ايل sözü qədim yəhudi dilindən alınmışdır. Alimin fikrincə, təfsirlərdə sonu ايل ilə bitən birləşmələr (məsələn، جبرائيل kimi) الله sözünün məbədidir (məsələn، Abdulla، Ubeydulla). ايل sözü isə ibrani dilində Allahın adlarındanandır.⁴

Əl-Xəlilin fikrinə zidd olaraq، Əl-İsfahani “Əl-Mufradət fi ğarib əl-Qurən” əsərində belə deyir: اسم الله و ليس ذلك بصحيح، قيل ايل⁵

Qədim Yəhudi mənşəli ايل sözünə gəlincə isə، Əl-Xəlil bu sözün ərəb dilinə keçdiyi zaman (اله) mənasında işlənməsinə işarə edərək göstərir ki، sözün həməzəsinin hərəkəsi uzun (i) saitə çevrilmişdir.

Bu sözün əkkəd، finikiya və həbəş dilləri digər sami dillərdə mövcud olmasını sübuta yetirən dəlillərə də rast gəlinir.

Ərəb dilində (الله) sözünün işlədilməsinin bir sıra morfoloji، tərkibi və məna xüsusiyyətləri vardır ki، bunlar aşağıdakılardır:

Bu söz altı morfoloji xüsusiyyəti ilə fərqlənir ki، yalnız bu sözə xasdır، (الله) sözü و، ب، ت və ل and ədatları ilə yiyəlik halda، يا ədatı ilə adlıq halda işlənir. Sonuncu altıncı morfoloji xüsusiyyəti yalnız (الله) sözü ilə əlaqədardır və bu، təşdidli “mim” morfeminin (الله) sözünün sonuna əlavə olunması ilə meydana gəlir.

And ədatlarının (الله) sözünün əvvəlinə əlavə olunması onunla səciyyələnir ki، bu ədatlar yalnız bu sözün əvvəlinə artırılaraq and، təəccüb bildirir.

Qurani-Kərimdə Hz.İbrahim əleyhissəlamın dilindən oxuyuruq:

و تالله لأكيدن اصنامكم⁶

(Allaha and olsun ki، siz çıxıb getdikdən sonra bütələrinizə bir hiylə quracağam).

And ədatları ت ədatı istisna olmaqla رب və رب الكعبة sözlərinə əlavə oluna bilər. Bu fikrə Rəşidəddin əl-Astarabadinin “Şərh əl-Kəfiyəti” və İbn Hişamın “Muğni əl-ləbib” əsərlərində rast gəlirik. Ər-Rida “Şərh əl-

⁴ علوم اللغة، دراسات علمية محكمة تصدر اربع مرات في السنة، الناشر دار غريب، القاهرة، 1999، ص. 23

⁵ الراغب الاسفهاني: الفردات في غريب القرآن، ص: 2

⁶ سورة الانبياء، الاية 571

Kəfiyyət” əsərində Əl-Əxfəşdən rəvayət edərkən onun ترب الكعبة və تربي ifadələrini istisna olaraq işlətdiyini göstərir. İbn Hişam isə “ola bilsin ki, ərəblər تربي الكعبة, تربي, və تالرحمن ifadələrindən istifadə ediblərmis?” fikrini irəli sürmüşdür.⁷

Allah sözünün morfoloji qrammatik xüsusiyyətlərindən biri də onun يا xitab ədatı ilə işlədilməsidir. Qərribə orasıdır ki, bu xitab ədatı Allahın digər 99 adına əlavə olunsa da, onların müəyyənlik artıqlı qəbul etmədən işlədilməsini tələb edir. Məsələn,

يا حيّ، يا قيوم، لا تأخذ سنة ولا نوم⁸

(O, əzəli və əbədidir. Onu nə yuxu tutar, nə mürkü)

Lakin Allah sözü xitab kimi işlədildikdə artıqlını itirmir və bu zaman müəyyənlik artıqlının birləşdirici həmzəsi istisna olaraq ayırıcı həmzə kimi tələffüz olunur. Məsələn: يا الله اغفر لنا

Bu fikri Sibəveyhinin öz “Kitab”ında, Əl-Mübərrəd “Əl-Müqtadəb” əsərində, Ridauddin əl-Astarabadi “Şərh əl-Kəfiyəti” traktında qeyd edir.

Bu sözün digər bir morfoloji xüsusiyyəti onun اسم sözü ilə izafət yaratdığı zaman ب ön qoşması ilə işlədildikdə اسم sözündə həmzə samitinin düşməsidir, yəni باسم yazılmaq əvəzinə بسم şəklində olur.

Nəhayət, (الله) sözünün altıncı və sonuncu morfoloji xüsusiyyəti onun təşdidli “mim” morfemini sonluq kimi qəbul etməsidir. Bu mürəkkəb söz xitab kimi işlənir və cahiliyyə dövründə bu söz artıqlı, yəni لا هم (ləhummə) kimi işlənmiş, sonralar əvvəlinə müəyyənlik artıqlı artırılmışdır.

Alimlər (الله) sözünün sonuna artırılmış təşdidli “mim” haqqında üç müxtəlif fikir irəli sürürlər.

Birinci rəy ondan ibarətdir ki, اللهم sözü xitabdır və buradakı təşdidli “mim” يا xitab ədatını əvəz etmişdir. Bu rəy Əl-Xəlil ibn Əhməd tərəfindən irəli sürülmüşdür və Bəsrə dilçiləri arasında yayılmış bir rəydir.

İbn Sərrac, Sibəveyhi, İbn Cinni, Əs-Suyuti və başqaları da bu fikirdədirlər.

İkinci rəyin tərəfdarları اللهم sözünün təşdidli “mim” morfemini atılmış bir cümlənin ünsürü kimi qəbul edirlər. Bu cümlə يا الله انا خير şəklində

⁷ ابن هشام : مغن البيب

⁸ سورة البقرة، الآية 255

olmuşdur. Bu rəy Əl-Fərraya məxsusdur və Kufə dilçiləri arasında yayılmış bir fikirdir.

Üçüncü bir rəy ondan ibarətdir ki، اللهم sözündəki təşdidli “mim” morfemi qədim yəhudi dilində əzəmətli olmaq mənasında işlədilmişdir. Digər tərəfdən (الله) sözü artikl qəbul etməzdən öncə sonluğu “təmyimli mim” ilə bitdiyində və tarixi inkişafda (əl-) atrikli qəbul etdiyi zaman assuri dilində mövcud olan təşdidli “mim” morfemini qoruyub saxlamışdır.

Doktor Ramazan Abduttəvvab göstərir ki، “təmyim”in (“mimləmə”) qalıqları ərəb dilində فم , اينم kimi sözlərdə saxlanılmışdır.⁹

Bütün bu morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı (الله) sözünün digər mənə xüsusiyyətləri də mövcuddur ki، bu da ayrıca bir tədqiqat mövzusu təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. (tərcüməsi)

2. رمضان عبد التواب: المدخل في علم اللغة و مناهج البحث اللغوي

3. ابن هشام : مغن البيب

4. علوم اللغة، دراسات علمية محكمة تصدر اربع مرات في السنة، الناشر دار غريب ، القاهرة

1999،

5. الراغب الاسفهاني : المفردات في غريب القرآن.

6. ابن منظور، "لسان العرب".

⁹ رمضان عبد التواب: المدخل في علم اللغة و مناهج البحث اللغوي ، ص . 241- 247

РЕЗЮМЕ

В данной статье, исследовав лингвистические предположения в отношении к корню «ALLAH» в литературном арабском языке, автор стремится довести ко вниманию проблему происхождения этого корня как в арабском, так и на некоторых семитских языках.

В статье были использованы труды известных арабских лингвистов–лексикографов, а также научные исследования европейских востоковедов, как Готхельф Бергестрассер, Вольфрам фон Зоден и другие. Предусмотрены некоторые морфологическо–грамматические свойства этого корня как на арабском, так и на некоторых родственных ему древним семитских языках.

SUMMARY

In the presented article the author have researched linguistic ideas on origin of “ALLAH” word used in Arabic language and also tried to present origin of word root as it is in Arabic and some of other Semitic languages.

In the article works of well known Arabian linguists–lexicographers, as well as scientific researches of European Orientalists, Gothelph Bergestrasser, Wolfram fon Zoden and others. Some morphological characteristics of this root were provided as in Arabic and other ancient Semitic languages related to Arabic.

Təqdim etdi: i.f.d. Q.F.Səlimli
Tövsiyyə etdi: BDU İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Şurası,
Protokol No 4, tarix 21.10.2010